

*Жуйкова М. В., д.ф.н, проф., ВНУ ім. Лесі Українки
Євпак А. В., аспірант, ВНУ ім. Лесі Українки*

МОТИВАЦІЙНІ ПОЛЯ В ЛЕКСИЧНІЙ ПІДСИСТЕМІ МОВИ

У статті розглядається поняття мотиваційного поля як компонента полевої організації лексикона; показано відмінність мотиваційного поля від словотвірного та етимологічного гнізда. Запропоновано поняття комплексного мотиваційного поля (КМП), яке являє собою сукупність мотиваційних полів окремих слів-центрів, що входять до складу базового семантичного поля. Сформульовано критерії виділення ядра та периферії КМП.

Ключові слова: теорія поля, ядро, периферія, мотиваційне поле, морфологічна деривація, семантична деривація.

Жуйкова М.В., Євпак А.В. Мотивационные поля в лексической подсистеме языка

В статье рассматривается понятие мотивационного поля как компонента полевой организации лексикона. Показано отличие мотивационного поля от словообразовательного и этимологического гнезда. Предложено понятие комплексного мотивационного поля (КМП), которое является совокупностью мотивационных полей отдельных слов-центров, входящих в состав базового семантического поля. Сформулированы критерии разграничения ядра и периферии КМП.

Ключевые слова: теория поля, ядро, периферия, мотивационное поле, морфологическая деривация, семантическая деривация.

Zhuykova M., Yevpak A. Motivational fields in the lexical subsystem of the language.

The article examines the notion of the motivational field as a part of the field organization of the lexicon, shows the difference between motivational field, word-formative and etymological nests. There is suggested a term — complex motivational field, meaning a collection of motivational fields of separate nuclei-words, which are members of the basic semantic field. There are defined the criteria, according to which the nucleus and periphery of the motivational fields are singled out.

Keywords: field theory, nucleus, periphery, motivational field, morphological derivation, semantic derivation.

У лінгвістиці ХХ ст. міцно утвердилось розуміння системного характеру лексикона, в якому можна виділяти угруповання різного якісного та кількісного складу залежно від критеріїв, покладених в основу групування (від антонімічних пар до великих тематичних груп). Особливе місце серед

усіх сукупностей лексичних одиниць належить полям. Поняття поля, запозичене у фізиків, уперше з'явилося в працях німецьких лінгвістів Й.Тріра, Л. Вайсгербера, В. Порцига ще в першій третині ХХ ст.; згодом воно виявило свою продуктивність і реальну корисність для інтерпретації зв'язків у лексичній підсистемі мови. Полева організація лексикону передбачає передусім можливість виділення у певній групі одиниць центра (ядра) та периферії. Ядру притаманний максимальний набір ознак поля, периферії — мінімальний, причому міра прояву певної ознаки також може зменшуватися при віддаленні від ядра.

Подальший розвиток лінгвістичних досліджень, скерованих на виявлення системних зв'язків у лексиці, привів науковців до вироблення поняття «мотиваційного поля» (МП). Передумовою його формування стало усвідомлення того, що, крім зв'язків, які заторкують лише план змісту лексем, існує інший тип зв'язків — кореляції між планом вираження (внутрішньою формою) і планом змісту лексичної одиниці. Поняття мотиваційного поля розвинулося на основі поняття «словотвірне гніздо». Зокрема, у 80-х роках ХХ ст. вийшла низка праць З. В. Беркетової, присвячених дослідженню мотиваційних полів на матеріалі німецької мови. У статті «Мотиваційне поле як один із типів семасіологічних полів» авторка постулювала поняття «мотиваційне поле», під яким вона розуміє «ієрархічно організоване системне утворення, що включає лексему-мотиватор та всі утворені від неї вторинні слова» [Беркетова 1990, 548]. Дослідниця розробила систему понять, які характеризують МП:

1) Центр МП, одночасно ім'я поля, — лексема-мотиватор, яка організує вторинні слова на основі своєї форми і значення.

2) Мотиваційні відношення — зв'язок між центром поля та вторинними словами, який проявляється в тому, що «вторинні слова частково чи повністю зберігають фонетичний, морфемний вигляд центру та його семантику у своєму складі».

3) Елементи МП — це вторинні номінати, що знаходяться з центром у мотиваційних зв'язках.

4) Компоненти елементів МП — це складові частини елементів (в німецькій мові для МП *Dienst* такими компонентами служать корені та продуктивні суфікси *-abteil*, *-reise*, *-lich*).

5) Прямий мотиватор — основне значення лексеми, яка служить центром мотиваційного поля.

6) Переносний мотиватор — метафоричні та метонімічні значення лексеми — центра поля.

7) Мотиватор-актуалізатор — потенційна сема, яка не відбита в тлумаченні центральної лексеми, але виявляє високу релевантність при творенні вторинних номінатів.

8) Мотиватор-інтенсифікатор — лексема, яка позначає вищу міру якості та має значення 'дуже', 'сильно', 'особливо', 'найбільш'.

9) Мотиваційна структура — поняття, що характеризує впорядкованість елементів у МП. Якщо МП організовано одним мотиватором, воно має однорідну мотиваційну структуру, а якщо МП організовано навколо декількох мотиваторів — мотиваційна структура неоднорідна [Беркетова 1990, 548—549].

Обсяг МП, на думку З. В. Беркетової, визначається тим, наскільки частотною є лексема — ім'я поля, а також дериваційною активністю цієї лексеми. Для німецької мови встановлено, що більші за обсягом мотиваційні поля утворюють односкладні слова. Так, мотиваційне поле непохідної односкладної лексеми *Blut* ('кров') включає 157 елементів, кожен з яких у першій позиції містить компонент *Blut*.

Постулювання поняття «мотиваційне поле» саме на матеріалі німецької мови зумовлено специфікою цієї мови у дериваційному аспекті — утворенням складних лексем з двох чи трьох основ. Проте, як показала З. В. Беркетова у своїх пізніших роботах, це поняття може бути застосовано до матеріалу російської мови, оскільки в ній також при творенні нових слів активно використовується основоскладання. Зокрема, дослідниця виявила серед складної лексики російської мови 88 мотиваційних полів, які охоплюють загалом близько 5000 елементів (в середньому по 54 слова на кожне поле). Найбільш активними ядерними елементами є одиниці *полу-*, *электро-*, *само-*, *много*, *мало*, *радио-*, *вода*, *высоко*, *авто-* та ін. [Беркетова 2000, 70].

Особливий інтерес становлять неоднорідні мотиваційні поля, до яких належать МП з центрами *ново-*, *остро-*, *перво-*, *бело-*, *красно-* та ін., де перший компонент виявляється семантично неодноплановим. Наприклад, за спостереженнями авторки, у МП *остро-* актуалізовані такі значення базового прикметника: 1) 'такий, що має гострий ріжучий кінець' (*островерхий*, *острозубый*), 2) 'такий, що звужується чи витягається на кінці' (*остроголовый*, *острогубый*), 3) 'такий, що сильно діє на органи чуттів' (*остроинфекционный*, *острогойный*), 4) 'дуже сильний за своїм виявом або вираженням' (*остроумный*, *остросовременный*) [Беркетова 2000, 71].

Важливим є питання співвідношення між мотиваційними полями та словотвірними гніздами. З. В. Беркетова, аналізуючи матеріал російської та німецької мов, відзначає, що за структурою МП частково збігаються зі словотвірними гніздами, однак суттєво відрізняються від них, оскільки для німецької мови задекларована необхідність знаходження центральної лексеми на першому місці вторинного слова, тоді як у словотвірних гніздах нові елементи можуть долучатися до вершинного слова як справа, так і зліва. У МП встановлюються складні зв'язки між центральною лексемою та вторинними номінатами, що зумовлено складною семантичною будовою центрального слова (наявність широкого спектра потенційних сем, які можуть актуалізуватись у семантиці різних похідних).

Таким чином, у розумінні З. В. Беркетової, МП — це угруповання складних слів, об'єднане на основі спільності першого компонента. Стосовно російської та української мови можна дійти висновку, що МП певної лексеми є частиною відповідного словотвірного гнізда.

На нашу думку, поняття мотиваційного поля потребує суттєвого уточнення та розширення. Передусім, ми бачимо штучне обмеження в тому, щоб розглядати це поняття лише на матеріалі складних слів, оскільки мотиваційні зв'язки між двома лексемами виникають також і при творенні нового слова шляхом афіксальної деривації, і в процесах семантичної деривації. Крім того, при побудові мотиваційного поля суттєво взяти до уваги таку вимогу: у денотативному аспекті мотивована одиниця виводиться за межі базової ідеографічної зони. Ми пропонуємо називати мотиваційним полем певної лексеми (або кореня) ту частину лексику, яка, по-перше, об'єднана мотиваційними зв'язками з вихідною лексемою (або коренем), а по-друге, денотативно віддалена від тої сфери, до якої належить базова лексема. До складу мотиваційних полів, таким чином, потрапляють такі мовні одиниці: морфологічні деривати від базового кореня (компоненти словотвірних та етимологічних гнізд), семантичні деривати базової лексеми, складені номінації термінологічного типу — за умови, що за своїми денотативними властивостями вони не належать до тематичної групи лексики, яка задається вихідною семантикою вершинного слова.

Серед основних засад, на основі яких будується МП, виділяємо такі: 1) приналежність кореня чи основи лексеми до базового семантичного поля; 2) похідний характер номінації, 3) відсутність прямого денотативного зв'язку з одиницями базового семантичного поля.

Проілюструємо наведені положення на прикладах похідних від лексеми із значенням 'голова' в слов'янських та германських мовах.

В українській мові (включно з її діалектами) існують численні одиниці з коренем *голов-*, які покривають різні фрагменти ідеографічного словника. Так, це назви рослин (*головань*, *головачень*), комах (*головач*), риб (*головань*, *головач*, *головатиця*), об'єктів неживої природи (*головиця* 'джерело', *головишка* 'недогоріле обвуглене або тліюче поліно'), артефактів (*голова* 'передня частина якогось рухомого предмета', *головиломка* 'складна загадка або задача'), номінації осіб за фізичними, поведінковими чи соціальними ознаками (*головань* 'людина або тварина з дуже великою головою', *голова* 'керівник', *головиоріз* 'відчайдушна людина, шибеник').

У російській мові в мотиваційне поле з тою ж назвою входять не лише похідні з коренем *голов-*, а й одиниці з етимологічно тотожним коренем *глав-*. Вони утворюють такі мікрогрупи: назви рослин (*головастик*), хвороби злакових рослин (*головня*), назви тварин (*головня* 'змея, гадюка', *головастик* 'личинка земноводних'), назви об'єктів неживої природи (*головище* 'исток реки', *наголовник* 'полевая дорожка, идущая по меже'), номінації артефактів (*головка* 'передняя часть сапога', *головица* 'более крепкая водка, получаемая

при першої перегонки', *изголовье* 'передня частина кроваті', *наголовник* 'жіночий головний убір', *глава* 'розділ тексту', *заголовок*, *подзаголовок* 'назва тексту або його частини'), номінації осіб за фізичними, поведінковими чи соціальними ознаками (*голова* 'умний, толковий чоловік', *головогрыз* 'сварливий чоловік', *головорез* 'бандит', *уголовник* 'преступник') тощо. Не всі зазначені вторинні номінати є компонентами дериваційного гнізда з вершиною *голова*, оскільки деякі з одиниць втратили мотиваційний зв'язок з лексемою-вершиною гнізда (наприклад, рос. *уголовник*). Отже, до мотиваційних полів входять також елементи етимологічних гнізд, зв'язок яких з мотиватором може бути виявлений у ході етимологічного аналізу.

Мікрогрупи з коренем *head-* ('голова') в англійській мові мають іншу денотативну віднесеність. Серед них виділимо такі: назви ландшафту (*headland* 'край зораного поля', *headland* 'мис'), назви риб (*headfish* 'риба', лат. *Mola mola*), *headlightfish* 'діаф', лат. *Diaphus*), будівельна лексика (*headsill* 'верхній брусок коробки дверей або вікна', *headblock* 'верхній елемент конструкції'), технічні терміни (*headlight* 'фара автомобіля', *headbox* 'напірний бак', *headbay* 'напірний басейн (ГЕС)', *headgasket* 'прокладка голівки циліндра'), медичні терміни (*headgut* 'головна кишка зародка'), назви осіб (*headmaster* 'директор школи'), назви артефактів (*headphone* 'навушники', *headpiece* 'шолом'), поліграфічна лексика (*header* 'верхній колонтитул (у договорі, документі)', *headline* 'заголовок') та ін.

У німецькій мові соматизм *Kopf* також утворює мікрогрупи в межах мотиваційного поля. Це, зокрема, спортивна лексика (*Kopfdurchzug* 'переворот назад із захопленням плечей, важіль'), назви рослин (*Kopfbaum* 'дерево із підстриженою кроною', *Kopfweide* 'безверха верба'), назви тварин (*Kopffüßer* 'головоногі, лат. *Cephalopoda*), транспортна термінологія (*Kopf* 'передня частина літака або човна', *Kopfbahn* 'залізнична лінія, що закінчується глухим кутом', *Kopfbahnhof* 'головна залізнична станція'), сільськогосподарська лексика (*Kopfdünger* 'добрива', *Kopfvorsatz* 'пристрій у комбайна для зрізання гички') та ін.

Наведені фрагменти мотиваційних полів лексем ГОЛОВА / *HEAD* / *KOPF* в українській, російській, англійській та німецькій мовах є неоднорідними, оскільки вторинні номінати мотивуються різними семантичними компонентами базової лексеми (зокрема, семами 'передній', 'верхній', 'найважливіший', 'керувати', 'розум'). Як показують приклади, компоненти цього МП є семантично та денотативно різноплановими і належать до різних когнітивних сфер. Навіть побіжний огляд МП тої ж лексеми в двох слов'янських та двох германських мовах виявляє як його спільні, так і унікальні фрагменти.

Аналогічні висновки можна зробити, проаналізувавши похідні з коренем *вух-* / *вуш-* в українській мові та *ух-* / *уш-* — в російській. Ці мотиваційні поля включають одиниці як спільної чи близької семантики, так і специфічні для кожної мови лексеми. Так, при однаковій мотивації назв

зайця (укр. *вухань*, рос. *ушкань* 'заєць'), отвору в голці (*вушко*, *ушко*), назви ряду безхребетних підкласу максилопод (*вухонogi*, *ухонogie*), шапки з довгими вухами (*вушанка*, *ушанка*), пристрою для прослуховування музики (*навушники*, *наушники*), спостерігаємо власне українські назви *вухань* 'кажан із довгими й широкими вухами', *вухналь* 'спеціальний цвях, яким прибивають підкову до кінського копита, а також підвісок до осі', *вушко* 'варенички з яловичиною, що варяться в юшці, бульйоні' та власне російські номінації *ушат* 'вид посуду', *ушатка* 'сова', *ушники* 'сережки', *наушник* 'людина, яка таємно передає відомості про інших зі звинуваченнями'.

На нашу думку, недоцільно включати до складу мотиваційних полів центральну лексему в її основному лексико-семантичному варіанті, оскільки елементами МП виступають одиниці, утворені внаслідок процесів семантичної та морфологічної деривації. Тому до мотиваційних полів слід залучати одиниці, що виникли шляхом семантичної деривації основного лексико-семантичного варіанта. Наприклад, укр. лексема *кінь* має увійти до відповідного МП із значеннями 'шахова фігура' та 'спортивний снаряд'; соматизм *колiно* — із значеннями 'частина стебла злаків', 'покоління в родоводі', 'мотив у музичному творі', 'фігура в танці', 'місце згину, з'єднання частин у механізмах', 'частина духових музичних інструментів'. Таким чином, мотиваційні поля за своїм складом виявляються ширшими, ніж словотвірні та етимологічні гнізда. Разом з тим у МП не слід включати ті компоненти словотвірних гнізд, які належать до вихідної денотативної сфери. Так, лексема *голівка* може позначати те саме, що й соматизм *голова* (з долученням прагматичного компонента); на цій підставі цей дериват не включаємо у МП ГОЛОВА. Якщо ж слово *голівка*, утворене шляхом метафоризації, називає суцвіття чи плід рослин, воно стає частиною вказаного МП.

До мотиваційного поля мають увійти не лише лексеми, а й складені номінації термінологічного змісту, побудовані за типом підрядного словосполучення; важливо, щоб хоч один компонент такої номінації був пов'язаний з базовою лексемою через внутрішню форму. Пор. складені термінологічні одиниці української та російської мов з компонентом *кінський* / *конський*: укр. *кінська стопа*, *кінська ступня*, *кінський хвіст*, *синдром кінського хвоста* (медичні терміни), *кінська сила*, *метрична кінська сила* (фізичні терміни); рос. *конський копыточник* (рослина), *балка коньковая*, *коньковий гурт*, *конева жердь* (архітектурні терміни), *крючок морського конька*, *извилина морського конька*, *борозда морського конька* (медичні терміни). Аналогічно в англійській та німецькій мовах: *Horsehead nebula* (астрономічний термін), *African horse sickness*, *horseshoe kidney* (медичні терміни), *horseshoe magnet*, *brake horsepower*, *indicated horsepower*, *shaft horsepower*, *integral horsepower motor*, *horseshoe-shaped wedge* (фізичні терміни), *horse latitudes* (морський термін), *horseshoe arch*, *horsed joint*, *horseshoe mixer*, *horseshoe stirrer* (будівельні терміни), *horseshoe dune*,

horseshoe flute cast (геологічні терміни); нім. *elektrische Pferdestärke*, *elektrische Pferdestärke*, *metrische Pferdestärke* (фізичні терміни).

Принципи побудови мотиваційних полів можуть бути розширені таким чином, щоб до них входила лексика, мотивована не одним базовим словом, а одиницями цілої тематичної групи чи семантичного поля. Таку думку висловила відома російська етнолінгвістка С. М. Толстая у роботі 2002 р. під назвою «Мотиваційні семантичні моделі та картина світу». Звертаючись до поняття «мотивація», «мотивований», вона зазначає, що на основі явища мотивації можуть бути побудовані лексичні угруповання різного обсягу, які мотивуються одиницями певного вихідного поля або тематичної групи. Як приклад С. М. Толстая наводить поля, організовані навколо назв тварин та соматизмів. Специфіка таких мотиваційних полів, на думку авторки, полягає в тому, що вони «об'єднують різнорідні в семантичному та денотативному аспектах слова» [Толстая 2008, 193].

Прикладом дослідження мотиваційних потенцій одиниць вихідного поля може служити дисертаційна робота Н. М. Дяченко, яка вивчила дериваційну продуктивність соматизмів в українських діалектах. Шляхом аналізу семантики відсоматичних дериватів авторка виявила найбільш активні лексеми-соматизми. На першому місці опинилися лексеми *голова* та *рука*. Зокрема, виявилось, що номінативне поле соматизма *рука* охоплює 140 діалектних одиниць. Авторка описала ті ідеографічні зони, в яких використовуються номінації від кореня *рук-* / *руч-* (це позначення людини як суспільної істоти, терміни сільського господарства, транспорту, назви ремесел і професій, метроніми; окремі номінації стосуються соціальних організацій, землі, рослинного світу, душі та розуму людини). Крім того, виявлено такі одиниці, які мають нульову дериваційну продуктивність, тобто взагалі не мають похідних [Дяченко 2008, 11—12]. Авторка показала, що характерною особливістю номінативних полів соматизмів є неоднорідна частиномовна приналежність, що і відрізняє ці поля від дериваційних гнізд.

Роботи подібного спрямування наводять нас на думку, що доречно ввести також поняття комплексного мотиваційного поля (КМП). Це поле будується як сукупність мотиваційних полів окремих слів-центрів, що входять до складу базового семантичного поля (чи тематичної групи). Так, МП лексеми *голова* можна розглядати як складову частину ширшого поля, яке об'єднує у своєму складі мотиваційні поля інших іменників-соматизмів (*рука, вуха, нога, язик, спина* тощо).

У межах КМП можна виявити вузькі угруповання лексем, що засновані на денотативній (тематичній) близькості. Ми пропонуємо називати їх мотиваційними групами (МГ). Наприклад, до КМП, утвореного на основі одиниць СП «ЧАСТИНИ ТІЛА» в українській мові, входять мотиваційні групи «назви тварин» (*головань, головатиця, вухань, вухоніг*), «назви людей» (*головань, головоріз, наушник*), «назви частин механізмів» (*палець, коліно, колінчатий вал*) тощо. Виділення МГ, що базується на денотативних

та семантичних ознаках вторинних номінатів, дозволяє сформувавши структуру комплексного мотиваційного поля і виявити найпродуктивніші мотиваційні моделі.

Як і будь-які інші поля в лексичній підсистемі мови, комплексні мотиваційні поля характеризуються протиставленням центра (ядра) та периферії. Ядерні та периферійні ознаки КМП доцільно описувати через два аспекти його складових: через план вираження і план змісту. Враховуючи план вираження, в ядро поля слід помістити найбільш продуктивні корені (чи лексеми), яким властивий найбільший номінативний потенціал; периферію займуть менш продуктивні корені базового поля. Іншими словами, критерієм розмежування ядерних та периферійних елементів поля за цим параметром служить активність того чи того кореня в процесах вторинної номінації: центр КМП утворюють похідні лексеми з коренями, які повторюються в максимальній кількості морфологічних та семантичних дериватів. З іншого боку, поле може бути структуровано з урахуванням семантики вторинних номінатів. У такому випадку ядро і периферія поля виділяються не на рівні окремих коренів чи лексем, а на рівні вторинних мотиваційних груп. Ядерну зону займуть найчисельніші мікрогрупи (це можуть бути назви рослин, комах, будівельні терміни тощо), а на периферію відійдуть неширокі мікрогрупи та поодинокі номінації.

Докладне вивчення наповнення КМП дасть змогу, по-перше, виявити найбільш та найменш продуктивні одиниці-мотиватори базового СП, що дозволить побудувати його структуру, окресливши його ядро, периферію та перехідну зону; по-друге, виявити й описати ті денотативні сфери, які стають реципієнтами вторинних номінацій, утворених від одиниць базового СП; по-третє, виділити в семантиці лексем базового СП ті семи, які виявляються найбільш релевантними для носіїв мови. Якщо КМП, що засновані на одиницях тих самих базових полів, будуть побудовані на матеріалі різних мов, це дозволить виявити універсальні та національно-специфічні явища в когнітивно-номінативній діяльності людини.

Література:

Беркетова 1990 — Беркетова З. В. Мотивационное поле как один из типов семасиологических полей // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. — М. : Наука, 1990. — С. 548—552. Беркетова 2000 — Беркетова З. В. Мотивационные связи в лексике современного русского языка // Филол. науки. — № 1. — М., 2000. — С. 69—77. Дяченко 2008 — Дяченко Н. М. Номінативні поля соматизмів та відсоматичних утворень в українських діалектах : автореф. дис. ... канд. філ. наук. : спец. 10.02.01 "українська мова" / Н. М. Дяченко. — Ужгород, 2008. — 20 с. Толстая 2008 — Толстая С. М. Пространство слова : лексическая семантика в общеславянской перспективе / С. М. Толстая. — М. : Индрик, 2008. — 528 с.